O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TURKUMLARARO KO‘CHISH HODISASI VA UNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Maxmayusupova Mashhura Farxod qizi

SamDPI Urgut fakulteti, Ona tili va adabiyoti: rus tili yo‘nalishi, 1-kurs talabasi

E-mail: khadicham13.04@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida so‘z turkumlararo ko‘chish hodisasining mohiyati, yuzaga kelish omillari va grammatik ko‘rinishlari yoritiladi. So‘zning bir turkumga mansub bo‘lgan holda boshqa turkum vazifasida qo‘llanishi bilan uning til tizimida yangi leksik-grammatik birlik sifatida shakllanishi farqlanadi. Tahlilda otlashish, sifatlashish, olmoshlashish, ravishlashish hamda mustaqil so‘zlarning yordamchi so‘zlar va modal birliklar vazifasiga o‘tishi misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ko‘chishni affiksal so‘z yasalishi, oddiy sintaktik vazifalanish va leksikalizatsiyadan farqlash mezonlari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z turkumlari, ko‘chish, transpozitsiya, konversiya, leksikalizatsiya, otlashish, sifatlashish, olmoshlashish, ravishlashish, grammatik ma’no, sintaktik vazifa.

KIRISH

Tilning grammatik qurilishi so‘zlarning ma’no xususiyatlari, shakliy belgilari va nutqdagi vazifalari orqali namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida so‘zlar mustaqil, yordamchi va oraliq birliklarga ajratiladi; mustaqil so‘zlar ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish va taqlid so‘zlardan iborat. Biroq real nutqda so‘z doimo o‘z turkumining odatiy vazifasi bilan cheklanmaydi: kontekstda boshqa turkumga xos ma’no yoki sintaktik vazifani ham bajarishi mumkin.

Masalan, *yaxshi kitob* birikmasida *yaxshi* so‘zi predmet belgisini bildiruvchi sifat, *Yaxshilar el orasida qadrlanadi* gapida esa shaxslarni anglatib, otga xos sintaktik mavqega ega. *Birni ko‘rib fikr qil, birni ko‘rib shukur qil* maqolida *bir* soni tushum kelishigi qo‘shimchasini olib, ot vazifasida kelgan. Demak, turkumni

aniqlashda so‘zning lug‘aviy shakli bilan birga kontekstdagi ma’nosi, qabul qilgan grammatik shakllari va gapdagi vazifasi hisobga olinishi kerak.

R. Sayfullayeva va hammualliflar bir turkumdan ikkinchisiga o‘tishni leksikalizatsiya, uning xususiy ko‘rinishlarini esa substantivatsiya, adyektivatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya va verbalizatsiya atamalari bilan izohlaydi [1, 194-b.]. O‘zbek tilining ta’limiy korpusida ham vaqtincha boshqa turkum vazifasini bajarish va butunlay boshqa turkumga ko‘chish farqlanadi [2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ko‘chishni faqat so‘zning gapdagi o‘rniga qarab baholash grammatik xatolarga olib keladi. Masalan, sifatning otlashishi bilan sifat asosidan -lik qo‘shimchasi orqali ot yasalishi bir xil hodisa emas. Shu sababli hodisani semantik, morfologik va sintaktik mezonlar birligida o‘rganish muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Maqsad — o‘zbek tilidagi so‘z turkumlararo ko‘chishning asosiy ko‘rinishlarini tavsiflash, ko‘chishda yuz beradigan grammatik o‘zgarishlarni misollar asosida tahlil qilish va uni yaqin hodisalardan farqlash mezonlarini ko‘rsatish. Buning uchun turkumlarni belgilovchi mezonlar ko‘rib chiqiladi; vaqtincha va barqarorlashgan ko‘chish farqlanadi; otlashish, sifatlashish, olmoshlashish va ravishlashish tahlil qilinadi; mustaqil so‘zlarning yordamchi va modal birliklar vazifasida qo‘llanishi izohlanadi; so‘z yasalishi bilan ko‘chish o‘rtasidagi chegara aniqlashtiriladi.

Material va metodlar. Material sifatida hozirgi o‘zbek adabiy tiliga oid grammatik manbalardagi misollar, O‘zbek tilining ta’limiy korpusidagi namunalar, maqol va matallar hamda tahlil uchun tuzilgan sodda gaplar olindi. Tavsifiy, kontekstual, morfologik-sintaktik tahlil va qiyoslash metodlari qo‘llandi. Misollar miqdoriy statistika uchun emas, hodisaning grammatik mexanizmini ko‘rsatish uchun tanlandi.

1. SO‘Z TURKUMLARARO KO‘CHISHNING NAZARIY ASOSLARI

So‘z turkumlararo ko‘chish — muayyan turkumga mansub birlikning boshqa turkumga xos ma’no, grammatik belgi yoki sintaktik vazifani qabul qilishidir.

Ko‘chish darajasi bir xil emas: ayrim birliklar faqat muayyan gap tarkibida boshqa turkum vazifasida keladi, ayrimlari tarixiy taraqqiyot davomida yangi leksik-grammatik maqomga ega bo‘ladi [1, 194–195-b.; 2].

Turkumlarni belgilashda uch mezon muhim: semantik mezon so‘z nimani anglatishini, morfologik mezon qanday grammatik shakllarni qabul qilishini, sintaktik mezon esa gapda qanday vazifa bajarishini ko‘rsatadi. Ot predmetlik ma’nosini bildiradi va son, egalik, kelishik shakllarini oladi; sifat belgi bildiradi va darajalanadi; fe’l harakat yoki holatni zamon, mayl, nisbat, shaxs-son shakllari bilan ifodalaydi [1, 192–193-b.]. Ko‘chishda shu mezonlardan biri yoki bir nechtasi o‘zgaradi.

1.1. Ko‘chish, konversiya, transpozitsiya va leksikalizatsiya

Ilmiy adabiyotda konversiya va transpozitsiya terminlari ham ishlatiladi, ammo ularning qo‘llanish doirasi barcha tadqiqotlarda bir xil emas. Ayrim ishlarda konversiya so‘zning tashqi shakli o‘zgarmagan holda boshqa turkumga o‘tishini bildiradi, transpozitsiya esa bir turkum birligining boshqa turkum vazifasida qo‘llanishini kengroq ifodalaydi. Shu bois maqolada "so‘z turkumlararo ko‘chish" umumlashtiruvchi atama sifatida ishlatiladi [3, 64–69-b.].

Leksikalizatsiya — so‘z, so‘z shakli yoki birikmaning ma’noviy jihatdan ixtisoslashib, lug‘aviy tizimda mustaqil birlik sifatida barqarorlashishi. Hozirgi tilda ravish sifatida ishlatiladigan *birga, birdan, qayta* kabi birliklar tarixiy grammatik taraqqiyot natijasida shakllangan va ularni oddiy vazifaviy ko‘chish bilan tenglashtirib bo‘lmaydi [1, 194-b.].

1.2. Vaqtincha va barqarorlashgan ko‘chish

Vaqtincha ko‘chishda so‘z o‘z turkumiga mansubligini saqlaydi, lekin kontekstda boshqa turkum vazifasini bajaradi: *Yaxshilar ko‘paysin* gapida *yaxshi* "yaxshi insonlar" ma’nosida, *Birni ko‘rib fikr qil* maqolida *bir* soni otga xos kelishik shaklida keladi. Barqarorlashgan ko‘chishda birlik yangi ma’no va grammatik xususiyatlarni uzoq muddat o‘zlashtirib, lug‘aviy tizimda alohida o‘rin

egallaydi. Fe'ldan hosil bo‘lgan *o‘qish, yozish, saylov, tanlov, to‘lov, qatnov* kabi birliklar jarayon yoki hodisa nomini bildiruvchi otlardir [2].

Bu o‘rinda muhim farq bor: fe'l asosiga -uv, -ov, -ish qo‘shimchalari qo‘shilib yangi ot hosil bo‘lishi so‘z yasalishiga tegishli. Shuning uchun *o‘qimoq — o‘qish, tanlamoq — tanlov* munosabatlarini faqat konversiya deb izohlash to‘g‘ri emas: morfologik vosita ishtirok etgani sababli bunda so‘z yasalishi jihati ham mavjud.

2. SO‘Z TURKUMLARARO KO‘CHISHNING ASOSIY KO‘RINISHLARI

2.1. Otlashish (substantivatsiya)

Otlashishda boshqa turkumga mansub so‘z shaxs, predmet yoki tushunchani bevosita nomlashga yaqinlashib, otga xos grammatik va sintaktik xususiyatlarni oladi. O‘zbek tilida sifat, son va sifatdoshning otlashishi faol kuzatiladi. Otlashgan birliklar ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qiladi, gapda ega, to‘ldiruvchi yoki qaratqich aniqlovchi bo‘lib keladi.

Sifatning otlashishi:

Yaxshilar el orasida qadrlanadi. — yaxshilar: ko‘plik qo‘shimchasini olgan otlashgan sifat; ega.

Kattaga hurmat, kichikka izzat. — kattaga, kichikka: jo‘nalish kelishigidagi sifatlar, shaxslarni anglatadi; to‘ldiruvchi.

Yomondan yiroq yur. — yomondan: chiqish kelishigida; to‘ldiruvchi.

Yaxshining so‘zi — jon ozig‘i. — yaxshining: qaratqich kelishigida; aniqlovchi.

Qari-yosh bayramga yig‘ildi. — qari-yosh: turli yoshdagi kishilarni umumlashtirib, ot vazifasida keladi.

Biroq sifatning har qanday aniqlovchi bo‘lib kelishi otlashish emas: *yaxshi kitob* birikmasida *yaxshi* hanuz sifatdir.

Sonning otlashishi:

Birni ko‘rib fikr qil, birni ko‘rib shukur qil. — birni: tushum kelishigida; miqdor bildiruvchi birlik ot vazifasida.

Ikkisi ham musobaqada qatnashdi. — ikkisi: shaxslar guruhini anglatib, ega bo‘lgan.

Uchovimiz kutubxonaga bordik. — uchovimiz: jamlovchi son asosida shaxslar guruhi bildiriladi.

Birinchisi javob berdi. — birinchisi: tartib son shaxsni anglatib, ega vazifasida.

Son shakllarining otlashishida miqdor yoki tartib ma’nosi butunlay yo‘qolmaydi, balki muayyan shaxs yoki predmetga nisbat beriladi. Jamlovchi sonlar (-ov, -ala, -ovlon) shaxslar guruhini anglatib otga yaqinlashadi, shuning uchun ularning grammatik maqomini baholashda sonlik va otlik belgilarining nisbati hisobga olinadi [2].

Sifatdoshning otlashishi:

O‘qiganlar ko‘p narsani biladi. — o‘qiganlar: ko‘plik shaklida shaxslarni anglatadi; ega.

Kelganlarni kutib oling. — kelganlarni: tushum kelishigini olgan; to‘ldiruvchi.

Mehnat qilgan to‘yadi. — qilgan: bajaruvchi shaxsni anglatib, otlashgan.

Sifatdoshning otlashishida harakat ma’nosi bilan bajaruvchi shaxs tasavvuri birlashadi, shu sababli bunday birliklar ko‘pincha "kim?" so‘rog‘iga javob bo‘ladi va otga xos kelishik hamda son shakllarini oladi.

2.2. Sifatlashish (adyektivatsiya)

Sifatlashishda boshqa turkum so‘zi predmetning materiali, tarkibi, ko‘rinishi yoki holatini bildirib, aniqlovchi vazifasida qo‘llanadi. Ta’limiy korpusda ot asosidagi tilla, kumush, taxta kabi birliklarning sifat vazifasida kelishi qayd etilgan [2].

Tilla uzuk sovg‘a qilindi. — tilla aslida metall nomi (ot), birikmada uzukning materialini bildiradi.

Kumush qoshiq eski sandiqda saqlanadi. — kumush qoshiqning nimadan yasalganini bildiradi.

Taxta ko‘prikdan ehtiyot bo‘lib o‘ting. — taxta ko‘prikning material belgisini ifodalaydi.

Yo‘l-yo‘l mato ko‘ylak tikishga ishlatildi. — yo‘l-yo‘l naqsh va ko‘rinish belgisini bildiradi.

Sifatlashishni oddiy ot aniqlovchiligidan farqlashda lug‘aviy barqarorlik, darajalanish imkoniyati va boshqa grammatik belgilar tekshiriladi. *Temir eshik* birikmasida *temir* materialni bildirib sifatlovchi aniqlovchi bo‘ladi, lekin bu uning to‘liq sifat turkumiga o‘tganini anglatmaydi; shu bois sifatlashish ko‘pincha kontekstga bog‘liq funksional hodisadir. Fe’l bilan bog‘liq *kelajak avlod, bo‘lajak uchrashuv* birikmalarida *kelajak, bo‘lajak* birliklari hozirgi qo‘llanishda belgi bildiruvchi aniqlovchi vazifasini bajaradi; bunda sifatdosh shakli, leksiklashuv va sifatlashish o‘rtasidagi farqni hisobga olish zarur.

2.3. Olmoshlashish (pronominalizatsiya)

Olmoshlashishda birlik shaxs, predmet yoki miqdorni nomlash o‘rniga ularga ishora qilish yoki noaniq ko‘rsatish xususiyatini oladi. Ta’limiy korpusda odam, kishi, inson otlarining ayrim vaziyatlarda "men" yoki "hech kim" ma’nosida, bir sonining esa noaniqlik ma’nosida qo‘llanishi keltiriladi [2].

Zerikib ketdi odam. — odam so‘zlovchining o‘ziga ishora qilib, "men" ma’nosiga yaqinlashadi.

Dardimni eshitadigan inson topilmadi. — inson kontekstda "hech kim" ma’nosini kuchaytiradi.

Bir kishi eshikni taqillatdi. — bir aniq miqdorni emas, noma’lum shaxsni ko‘rsatadi (gumon olmoshiga yaqin).

Ba’zilar bu fikrni ma’qullaydi, ba’zilar esa qarshi. — ba’zilar shaxslarni noaniq guruh sifatida ko‘rsatadi.

Bunday birliklar har doim to‘liq olmoshga aylangan deb qaralmaydi: ayrim holatlarda ular ot yoki sonlik ma’nosini saqlagan holda olmoshga xos nutqiy vazifani bajaradi, shuning uchun lug‘aviy ma’no va kontekstdagi ishora ma’nosi birgalikda baholanadi.

2.4. Ravishlashish (adverbializatsiya)

Ravishlashishda birlik harakatning bajarilish tarzi, payti, o‘rni yoki darajasini ifodalab, fe’lga tobe bo‘ladi va hol vazifasini bajaradi. Ta’limiy korpusda ot asosidagi erta, indin, kecha, kech, kechqurun kabi payt bildiruvchilar hamda ayrim sifatdosh va ravishdosh shakllarining ravish vazifasida qo‘llanishi qayd etilgan [2].

Kecha yomg‘ir yog‘di. — kecha payt ma’nosini bildiradi.

Ular navbatma-navbat javob berishdi. — navbatma-navbat harakat tartibini bildiradi.

Bola o‘ylamasdan javob berdi. — o‘ylamasdan harakat sharoitini bildiruvchi hol.

U qayta urinib ko‘rdi. — qayta harakatning takror bajarilishini anglatadi.

Ayrim ravishlar tarixan fe’lning ravishdosh shakli yoki otning kelishik shakli bilan bog‘liq bo‘lsa-da (*birdan, qayta, birga*), hozirgi tilda yaxlit ravish sifatida ishlatiladi va ularning tarixiy tarkibi oddiy grammatik tahlil bilan tenglashtirilmaydi [1, 194-b.].

2.5. Mustaqil so‘zlarning yordamchi so‘zlar vazifasiga o‘tishi

Ko‘chish faqat mustaqil so‘zlar doirasida yuz bermaydi: ayrim ot, ravish, sifat yoki fe’l shakllari ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama va modal birlik vazifasida ham qo‘llanadi. Bunda mustaqil lug‘aviy ma’no susayib, grammatik munosabat yoki so‘zlovchining munosabatini ifodalash kuchayadi [2; 3, 68–69-b.].

a) Ko‘makchilashish. Ost, ust, old, orqa, tomon, tag, ich, ora kabi birliklar mustaqil ot ma’nosida ham, ko‘makchi vazifasida ham qo‘llanadi:

Kitob stol ustida turibdi. — ustida o‘rin munosabatini bildiradi.

Darsdan keyin kutubxonaga bordim. — keyin payt munosabatini bildiradi.

Uning fikriga ko‘ra, masala hal qilindi. — ko‘ra munosabat bildiruvchi ko‘makchi.

Ko‘makchi mustaqil predmetni atamaydi, hokim so‘z bilan birikib munosabat ifodalaydi: *ustki qism* birikmasida *ust* otga yaqin, *stol ustida* birikmasida esa ko‘makchi vazifasida.

b) Bog‘lovchilik va yuklamalashish. Ham so‘zi uyushiq bo‘laklarni bog‘lashi va ta’kid ma’nosini ifodalashi mumkin: *Ona ham, qiz ham tadbirga keldi*; *U nafaqat o‘qiydi, balki ishlaydi ham. Bir kuladi, bir yig‘laydi* qurilmasi harakatlarning almashinishini bog‘laydi. *Bilan* so‘zida ham birgalik (*do‘stim bilan keldim*) va bog‘lash (*ona bilan bola*) munosabatlari kuzatiladi; shuning uchun uning turkumi gapdagi vazifasiga qarab aniqlanadi.

d) Modallashish. Ba’zi sifat, ravish yoki otlar so‘zlovchining fikrga munosabatini bildirib, modal birlikka o‘tadi: *Tabiiy, bu masalani yana muhokama qilamiz*; *So‘zsiz, u bu ishni uddalaydi*; *Chamasi, yig‘ilish ertaroq boshlanadi.* Modal birliklar gap bo‘lagi bo‘lmay, butun fikrga munosabat bildiradi: *To‘g‘ri javob* birikmasida *to‘g‘ri* sifat, *To‘g‘ri, men ham shunday o‘ylayman* gapida esa modal birlikdir.

1-jadvalda ko‘rib chiqilgan ko‘chish turlarining qiyosiy tavsifi berilgan.

1-jadval. So‘z turkumlararo ko‘chish ko‘rinishlarining qiyosiy tavsifi

Ko‘chish turi	Dastlabki turkum	Misol	Asosiy grammatik belgi va sintaktik vazifa
Otlashish	Sifat, son, sifatdosh	yaxshilar, birni, ikkisi, o‘qiganlar	Ot qo‘shimchalari (-lar, -ni, -ning, -i); ega, to‘ldiruvchi, qaratqich

Ko‘chish turi	Dastlabki turkum	Misol	Asosiy grammatik belgi va sintaktik vazifa
Sifatlashish	Ot, fe’l shakli	tilla uzuk, taxta ko‘prik, kelajak avlod	Predmet belgisini bildiradi; aniqlovchi
Olmoshlashish	Ot, son	odam, kishi, bir (kishi), ba’zilar	Nomlash ma’nosi ishora yoki noaniqlik ma’nosiga siljiydi
Ravishlashish	Ot, sifatdosh, ravishdosh	kecha, ertalab, o‘ylamasdan, qayta	Fe’lga tobe bo‘ladi; hol
Ko‘makchilashish	Ot, ravish, sifat	ustida, oldida, keyin, ko‘ra, boshqa	Hokim so‘z bilan birikib, makon, payt, qiyos va boshqa munosabatni ifodalaydi
Bog‘lovchi va yuklama vazifasi	Ravish, son	ham, bilan, bir … bir	Uyushiq bo‘laklarni bog‘laydi yoki ta’kid ma’nosini beradi
Modallashish	Sifat, ravish, ot	tabiiy, to‘g‘ri, so‘zsiz, chamasi	Gap bo‘lagi bo‘lmaydi; so‘zlovchining munosabatini bildiradi

3. KO‘CHISH JARAYONIDA KUZATILADIGAN GRAMMATIK O‘ZGARISHLAR

Leksik ma’noning o‘zgarishi. Ko‘chishda leksik ma’no kengayishi, torayishi yoki yangi tus kasb etishi mumkin. *Yaxshi kitob* birikmasida *yaxshi* predmetning ijobiy belgisini bildiradi, *Yaxshilar ko‘paysin* gapida esa belgi ma’nosi asosida yaxshi insonlar toifasi nomlanadi, ya’ni ma’no torayadi va ixtisoslashadi [3, 68-b.]. Otlashgan sifatning nimani anglatishi kontekstdan

aniqlanadi: *Kattalar yig‘ilishga kirdi* gapida *kattalar* yoshi katta kishilarni, *Katta xonaga kiring* gapida *katta* xonaning hajm belgisini bildiradi.

Morfologik shakllarning qabul qilinishi. Otlashgan birliklar ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarini oladi: *yaxshi — yaxshilar — yaxshining — yaxshiga — yaxshidan*; sifatdoshda *kelganlar, o‘qiganlarni, bilganiga*. Biroq qo‘shimchaning o‘zi ko‘chishni isbotlamaydi: *yaxshi bolalar* birikmasida ko‘plik qo‘shimchasi otda, *yaxshi* esa sifatligicha qoladi. *Yaxshilar* shaklida esa aniqlanayotgan ot tushib qolgan va sifat uning o‘rnini egallagan, shuning uchun morfologik ko‘rsatkichlar sintaktik tahlil bilan birga baholanadi.

Sintaktik vazifaning almashishi. Sifat odatda aniqlovchi bo‘ladi (*yaxshi talaba, katta uy*); otlashganda ega yoki to‘ldiruvchi bo‘lishi mumkin (*Yaxshilar yutadi, Kattani hurmat qil*). Ravishlashgan birliklar hol vazifasini bajaradi (*U kecha keldi, Bola tez yugurdi*), ko‘makchilashganlar esa gap bo‘lagi bo‘lmay, so‘zlar orasidagi munosabatni ifodalaydi. Shunga qaramay, bitta sintaktik vazifa asosida yakuniy xulosa chiqarish yetarli emas; ma’no va morfologik belgilar ham tekshiriladi.

4. TURKUMLARARO KO‘CHISHNI SO‘Z YASALISHIDAN FARQLASH

So‘z yasalishida yangi birlik odatda yasovchi vosita — qo‘shimcha yoki so‘z qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *yaxshi + lik = yaxshilik, ish + chi = ishchi, tinch + lik = tinchlik*. Otlashishda esa ko‘pincha alohida yasovchi qo‘shimcha qo‘shilmaydi: *yaxshi — yaxshilar, katta — kattaga, bir — birni*. Shu bilan birga ayrim ko‘chish turlari tarixiy taraqqiyotda so‘z yasalishi va leksikalizatsiya bilan tutashadi: *o‘qish, yozish, saylov, tanlov* fe’l asoslari bilan bog‘liq, ammo ularning shakllanishida morfologik vositalar qatnashadi, shuning uchun ularni faqat "ko‘chish" deb izohlash bir tomonlama bo‘ladi [1, 194-b.; 3, 67–69-b.].

Tahlilda to‘rt mezonga amal qilinadi: (1) so‘z shakli o‘zgargan yoki o‘zgarmagani; (2) yangi yasovchi qo‘shimcha qatnashgan yoki qatnashmagani; (3) so‘z yangi lug‘aviy ma’noga ega bo‘lib, lug‘atda mustaqil birlik sifatida qayd

etilgan yoki etilmagani; (4) boshqa turkumga xos grammatik shakl va sintaktik vazifalarni qabul qilgan yoki qilmagani.

5. KO‘CHISHNING NUTQIY VA USLUBIY AHAMIYATI

Ko‘chish tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, nutqni ixchamlashtiradi va takrorning oldini oladi: *Yaxshi insonlar ko‘paysin* o‘rniga *Yaxshilar ko‘paysin* deyish mumkin. Maqol va matallarda otlashish ayniqsa faol: *Kattaga hurmat, kichikka izzat*; *Yaxshiga yondash, yomondan qoch*; *Birni ko‘rib fikr qil, birni ko‘rib shukur qil*. Bunday shakllar umumlashtirish va pand-nasihat mazmunini kuchaytiradi. Publitsistik va ilmiy matnlarda *kelajak avlod, bo‘lajak mutaxassis* birikmalarida belgi vazifasi, *Tabiiy, bu jarayon davom etadi* gapida esa muallifning munosabati ifodalanadi. Demak, ko‘chish faqat grammatik emas, uslubiy hodisadir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil o‘zbek tilida ko‘chish bir necha grammatik yo‘nalishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchidan, otlashish sifat, son va sifatdoshlarning otga xos shakl va vazifalarni olishi bilan yuzaga chiqadi. Ikkinchidan, sifatlashishda ot yoki fe’l bilan bog‘liq birliklar predmet belgisini ifodalab aniqlovchi vazifasini bajaradi. Uchinchidan, olmoshlashishda nomlash ma’nosi ishora yoki noaniqlik ma’nosi tomon siljiydi. To‘rtinchidan, ravishlashishda birlik harakatning payti, tarzi yoki takroriyligini ifodalaydi. Bundan tashqari, ayrim mustaqil so‘zlar ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama va modal birlik vazifasida qo‘llanadi (1-jadval).

Barcha ko‘rinishlar bir xil mahsuldor emas: otlashish va ko‘makchilashishning aniq misollari ko‘p, ayrim birliklarda esa ko‘chish faqat kontekstda seziladi. Ko‘chish, so‘z yasalishi va oddiy sintaktik vazifalanish o‘rtasidagi chegara ham har doim keskin emas: *tilla uzuk* birikmasida *tilla* belgi bildirsa-da, to‘liq sifatga aylanmagan; *o‘qiganlar* shaklida sifatdosh otlashgan, *o‘qish* birligida esa harakat nomi qo‘shimchasi qatnashgan. Shu sababli har bir misol semantik, morfologik va sintaktik belgilar asosida alohida tekshirilishi zarur.

XULOSA

O‘zbek tilida so‘z turkumlararo ko‘chish tilning grammatik va leksik imkoniyatlarini kengaytiruvchi murakkab jarayon bo‘lib, so‘zning ma’no xususiyati, morfologik shakli va sintaktik vazifasi o‘rtasidagi munosabatda namoyon bo‘ladi. Tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Ko‘chishni aniqlashda semantik, morfologik va sintaktik mezonlar birgalikda qo‘llanishi kerak; faqat gapdagi o‘rin yoki bitta qo‘shimcha asosida turkum belgilanmaydi.

Vaqtincha vazifaviy ko‘chishda kontekst yetakchi, barqarorlashgan ko‘chishda esa yangi leksik-grammatik birlikning barqarorligi muhim.

Otlashish eng faol ko‘rinish bo‘lib, sifat, son va sifatdoshlarning otga xos kelishik, ko‘plik va egalik shakllarini olishi bilan ifodalanadi.

Sifatlashish, olmoshlashish va ravishlashish asosan ma’no va sintaktik vazifaga bog‘liq; ularning ayrimi nutqiy, ayrimi leksik jihatdan barqarorlashgan.

Mustaqil so‘zlar yordamchi yoki modal vazifaga o‘tganda lug‘aviy ma’no susayadi, grammatik munosabat yoki so‘zlovchi munosabati ifodasi kuchayadi.

Ko‘chishni affiksal so‘z yasalishi va oddiy sintaktik vazifalanishdan farqlash ilmiy tahlilning zarur sharti.

Mavzuni keyingi tadqiqotlarda turli uslubdagi matnlar, badiiy asarlar va elektron korpus materiallari asosida kengroq o‘rganish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Raupova L.R., Qurbonova M.M., Abuzalova M.Q., Yo‘ldosheva D.N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. — 460 b. (47-§, 194–195-betlar).
2. O‘zbek tilining ta’limiy korpusi. "So‘z turkumlari ko‘chishi (transpozitsiya)" bo‘limi. URL: https://uzschoolcorpara.uz/uz/Dictionary?q=turkum (murojaat sanasi: 12.11.2026).

3. Karimov Sh.D. Tilshunoslikda so‘zlarning turkumdan turkumga ko‘chishining talqini va nomlanishi // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. — 2025. — 12(3). — B. 64–69.